

“श्रीमंत यशवंतराव मुकणे यांचे जव्हार संस्थानातील शैक्षणिक कार्य ”

चंद्रकांत शिवराम गिरी

“महाराष्ट्र - जिल्हा - जिल्हा, कॉलेज हुपरी.

I kjk k :

मुंबई प्रांतामध्ये एकूण लहान मोठी १९ संस्थाने होती. परंतु जव्हार संस्थान हे आदिवासी चे संस्थान होते. या संस्थानचा मुळ संस्थापक जयबा मुकणे असून या संस्थानात १९ राजे होऊन गेले . यापैकी जव्हार संस्थानात १६ वे वंशज श्रीमंत पतंगशहा यांनी आपल्या कारकिर्दित आदिवासी लोकांसाठी शैक्षणिक कार्यास सुरुवात केली. श्रीमंत पतंगशहा हे जन्माने राजे नव्हते तर जव्हार संस्थानातील एका लहानशा नांदगाव या खेडेगावी दि. ३० एप्रिल १८५४ रोजी त्यांचा जन्म झाला. त्यांचे मुळ नाव मल्हाराव असे होते .वडिलांचे नांव माधवराव असे होते. मल्हारावांचे वडील खाऊन पिऊन सुखी होते. जव्हार संस्थानचे १५ वे अधिपती विक्रमशहा हे निपुत्रीक वारल्यामुळे राणी लक्ष्मीबाई यांनी मल्हाराव यांना इ.स.१८६५ मध्ये दत्तक घेतले व त्यांचे नाव पतंगशहा असे ठेवले.

çLrkouk %

श्रीमंत पतंगशहा यांचे प्राथमिक शिक्षण जव्हार येथे नाले .पुढे शिक्षणासाठी त्यांना पुणे येथे पाठविण्यात आले. इ.स.१८६७ ते १८७६ या कालखंडात पुणे येथे वास्तव्य केले. पुणे येथे कृष्णशास्त्री चिपळुणकर, केरोपंत छत्रे, न्या.महादेव, गोविंद रानडे इ. लोक त्यांना सहवास लाभला^२. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात मुंबई प्रांतामध्ये जे-जे प्रसिद्ध विद्वान होते. त्या सर्वांचे प्रेम पतंगशहा यांनी संपादन केले. इ.स. १८७६ च्या दरम्यान त्यांनी पुणे सोडले .पुणे सोडल्यानंतर त्यांनी कायद्याचा अभ्यास सुरु केला. त्यासाठी रा.रा. पांडुरंग दातार यांना आपले खाजगी शिक्षक म्हणून नेमले. सर्व शिक्षण पूर्ण नाल्यानंतर दि. २२ जाने . १८७७ रोजी जव्हार संस्थानाच्या कारभाराची सर्वसुत्रे त्यांनी आपल्या हाती घेतली^३. अधिकार प्राप्त नाल्यानंतर त्यांनी स्वतः संस्थानातील प्रत्येक खेड्यात जाऊन वसत्यावर जाऊन आदिवासी लोकांची सर्व स्थिती समक्ष पाहिली. सर्व दुखःचे मुळ अविद्या आहे. शिक्षण हे मानवी जीवनाच्या विकासाचे साधन आहे. असे त्यांचे मत बनले होते. शैक्षणिक, सामाजिक आणि संस्कृतिक क्षेत्रात वैचारिक जागृती व परिवर्तन करण्याच्या हेतूने सामाजिक बांधिलकीतून जव्हार संस्थानात त्यांनी आदिवासीच्या शैक्षणिक कार्याला सुरुवात केली. अंधश्रद्धा , रुढी परंपरा , दैन्य दारिद्र्य, व्यसन , कुपोषण इ. गोष्टी आदिवासींच्या अग्रगतील कारणीभूत आहेत. आदिवासींच्या सामाजिक जीवनातील अज्ञान , अंधःकार दूर करण्यावर एकच उपाय म्हणजे आदिवासींना चांगले शिक्षण देणे व त्यांना सुसंस्कृत करणे हा उपाय आहे. अनेक लोक शिक्षणापासून वांचित होते. तेव्हा श्रीमंत पतंगशहा यांनी १८७७ ते १९०५ या कालखंडात जव्हार संस्थानात शालेय शिक्षण सुरु केले^४. प्रत्येक महालाच्या मुख्य गांवी प्राथमिक शाळा स्थापन करुन आदिवासी लोकांना मोफत शिक्षण देण्याची त्यांनी सोय केली.

स्वतंत्र्यपूर्व कालखंडात भारतामध्ये बहुजन समाजासाठी शिक्षणाची गरज विचारात घेउन महात्मा फुले, "उ. जिल्हा - जिल्हा, कॉलेज हुपरी, >महाराष्ट्र साहेब आंबेडकर, कर्मवीर भाउराव पाटील, महर्षी धोंडो केशव कर्वे इ.यांनी शिक्षणाला अधिक महत्त्व दिले होते. परंतु भारतीय आदिवासी जमाती अनेक रुढी-परंपरामुळे गतीशून्य बनल्या होत्या.

जव्हार संस्थानात शिक्षणाची मुहूर्तमेढ श्रीमंत पतंगशहा यांनी रोवली^५. त्यांनी संस्थानात सुरु केलेल्या सर्वशाळा त्यांच्यानंतर आलेले राजे कृष्णाशहा व नंतर विक्रमशहा यांनी पुढे चालू ठेवल्या .

विक्रमशहानंतर जव्हार संस्थानचा कारभार श्रीमंत यशवंतराव मुकणे यांच्या हाती आला. त्यांनी १९३८ते१९४८ पर्यंत जव्हार संस्थानाचे राजे म्हणून राज्यकारभार केला. त्यांनी १९५२ते१९६२ पर्यंत खासदार म्हणून कार्य केले^६. श्रीमंत यशवंतराव मुकणे यांनी

प्रजाजनात शिक्षण प्रसार व्हावा याकडे अधिक लक्ष दिले. त्यांनी संस्थानातील शिक्षणातील पोकळी भरून काढण्याचा प्रयत्न केला . संस्थानात नव्या -नव्या इमारती बांधून जव्हार संस्थानात इंग्रजी शिक्षणाची सोय केली ⁷.

जव्हार संस्थानात ११९ गावे होती. प्रत्येक मोठ्या गावात प्राथमिक शाळा सुरू केल्या होत्या . संस्थानात हिंदू , मुस्लीम , ख्रिश्चन , फारशी इ. जातीचे लोक होते. या संवासाठी फक्त ६ माध्यमिक शाळा होत्या ⁸.त्यात ब्राम्हण , प्रभु , वाणी , सोनार , शिपी , परीट , मराठा , कोळी , मुस्लीम , हे विद्यार्थी शिक्षण घेत होते

- 1) **प्राथमिक शिक्षणाला प्राधान्य :-** आदिवासी समाजाचा शैक्षणिक विकास घडवून आणण्यासाठी श्रीमंत यशवंतराव मुकणे यांनी योजनाबद्ध आणखी केलेली दिसते. प्रथम त्यांनी संस्थानात प्राथमिक शिक्षणाचा पाया दृढ करण्याचा निर्णय घेतला. त्यानंतर उच्च शिक्षणापर्यंत वाटचाल करण्याचा निर्णय होता .
- 2) **मुलींची शाळा राधा विद्यालय :-** (प्राथमिक) जव्हार संस्थानात राधा विद्यालय प्राथमिक शाळा दि.२३ नोव्हेंबर १८६६ रोजी कृष्णाशहाराजे यांनी स्थापन केली होती ⁹ . मात्र मुलीची संख्या कमी होती.श्रीमंत यशवंतराव मुकणे यांच्या प्रयत्नामुळे शाळेत मुलीची संख्या वाढू लागली .शाळेत मुलीची संख्या १७८-नाली. याचे श्रेय यशवंतराव यांना द्यावे लागले. त्यांच्या शैक्षणिक धोरणामुळे आदिवासी समाजात परिवर्तन सुरू ऱाले. त्यांनी महालाच्या प्रत्येक मुख्य गावी प्राथमिक शाळा स्थापन करून आदिवासी मुलींना मोफत शिक्षण देण्याची सोय केली .
- 3) **कृष्ण विद्यालय (के.व्ही हायस्कूल) :-** आदिवासी मुलामध्ये शिक्षणाची आवड निर्माण व्हावी यासाठी पतंगशहा यांनी जव्हार येथे मराठी शाळेची स्थापना १८९४ मध्ये केली ¹⁰ . आज ते कृष्णा विद्यालय म्हणुन ओळखले जाते. पूर्वी हे प्राथमिक हे शाळेत •गोडले होते. श्रीमंत यशवंतराव मुकणे यांनी एका प्रशस्त अशा माळरानावर निवांत स्थळी त्यांनी इमारतीचे काम सुरू केले. त्यानंतर जव्हार संस्थान १९४८ मध्ये भारतीय संघराज्यात विलीन ऱाले. तेव्हा एक स्वतंत्र ट्रस्ट स्थापन केला. काही निधी राखून ठेवला. त्यातून इमारतीचे बांधकाम पूर्ण केले. आदिवासी मुलाना चांगले शिक्षण मिळावे म्हणून के. व्ही. हायस्कूलच्या नवीन इमारतीसह इ.स.१९६९ मध्ये जव्हारच्या राजाने हे हायस्कूल नाशिकच्या गोखले शिक्षण संस्थेच्या ताब्यात दिले ¹¹ . हायस्कूल जवळ वस्ती गृहाची सोय केली. त्यामुळे डोंगरद-यातील आदिवासींच्या मुला-मुलींच्या शिक्षणाची सोय ऱाली.
- 4) **वस्तिगृहाची स्थापना :-** इ.स.१९१०मध्ये उर्दूशाळाची स्थापना ऱाली होती. पण त्यासाठी स्वतंत्र इमारत नव्हती .तेव्हा श्रीमंत यशवंतराव मुकणे यांनी स्वतंत्र श्रीमंत यशवंतरा मुकणे यांनी स्वतंत्र इमारतीची सोय करुन दिली.त्यामुळे शाळाची सोय ऱाली.
- 5) **विक्रमशहा वस्तिगृहाची स्थापना :-** जव्हार संस्थान हे डोंगराळ भागात असल्यामुळे तेथे दळणवळणाचा अभाव होता . मुले शिक्षण घेत नव्हती. तेव्हा आदिवासी मुला-मुलींच्या शिक्षणासाठी वसतिगृहाची आवश्यकता भासू लागली. तेव्हा श्रीमंत यशवंतराव मुकणे यांनी जव्हार येथे इ.स. १९४४ मध्ये विक्रमशहा नावाचे वस्तिगृह स्थापन केले. या वस्तिगृहात ३० विद्यार्थ्यांनी प्रदेश घेतला होता ¹².या वसतिगृहत आदिवासींच्या मुलांची राहण्याची , जेवणाची ,कपड्याची पाठ्यपुस्तकांची मोफत सोय केली. त्यामुळे आदिवासी मुला-मुलींमध्ये शैक्षणिक जागृती घडू लागली.
- 6) **प्रौढ शिक्षण :-** आदिवासी लोकांना वाचने व लिहने एवढेच शिकवले. या पौढ शिक्षणात स्त्रीयांचाही समावेश करून घेतला . त्यामुळे प्रौढाची संख्या वाढत गेली ती इ. स.१९४६ मध्ये १०० होती ¹³ . प्रौढ शिक्षणामुळे आदिवासी समाजाचे साक्षरतेचे प्रमाण वाढत होते .
- 7) **शारीरिक शिक्षण :-** मानवी शरीरयष्टी मजबूत राहण्यासाठी शारीरिक शिक्षणाची गरज असते. ही गरज ओळखून आदिवासींच्या मुलाची शारीरिक क्षमता वाढवण्यासाठी राजधानी जव्हार येथे के.व्ही हायस्कूल मध्ये शारीरिक शिक्षणाची सोय केली. खेळामध्ये भारतीय खेळाना प्राधान्य दिले. उदा. व्हॉलीबॉल फुटबॉल व इतर भारतीय खेळ मुलीसाठी राधा विद्यालयात शारीरिक शिक्षण दिले जाते होते.

- 8) **बालवीर शिक्षण :-** आदिवाशीच्या मुलांना चांगली शिस्त लागावी म्हणून श्रीमंत यशवंतराव मुकणे यांनी आपल्या संस्थानात बालवीर शिक्षण चालू केले हे बालवीर शिक्षण “बालवीर असोसिएशन मुंबई ” यांच्या मार्फत जव्हार संस्थानात दिले जात असे ¹⁴. बालवीर शिक्षणासाठी जव्हार राजधानीच्या आसपासच्या खेड्यातील लोक व विद्यार्थी येत असत. बालवीर शिक्षणामुळे आदिवासी लोकांना व विद्यार्थ्यांना शिस्त लागली.
- 9) **संस्कार केंद्र:-** आदिवाशी समाजातील स्पृश्य अस्पृश्य हा भेद नष्ट व्हावा या उद्देशाने भिवंडी येथे १९४७-४८ मध्ये संस्कार केंद्र स्थापन केले. आदिवासी समाजात नाट्य महोत्सव , क्रिडा महोत्सव , श्रमदान , प्रदर्शन , शिक्षक संमेलने इ. उपक्रमाच्या साहाय्याने शैक्षणिक विकास करण्यात आला.
- 10) **महाविद्यालयीन शिक्षण :-** जव्हार संस्थानात श्रीमंत यशवंतराव मुकणे यांनी उच्च शिक्षणासाठी /महाविद्यालयीन शिक्षणासाठी प्रयत्न केले. पण त्यांच्या कार्याला यश प्राप्त नाले नाही. कारण येथे दळणवळणाची सोय नव्हती . शिवाय महाविद्यालयीन शिक्षण म्हणजे पांढरा हाती पोसण्यासारखे होते. त्यांनी प्राथमिक शिक्षणावरच भर दिला. पण त्यांच्या सहका-यांनी नाशिक येथील गोखले शिक्षण संस्थेच्या मदतीने १९८४ मध्ये जव्हार येथे उच्चशिक्षणाची सोय केली. आज या महाविद्यालयात अनेक आदिवासी मुले - मुली शिक्षण घेत आहेत.
- 11) **व्यवसायिक शिक्षण :-** आदिवासी समाजात दारिद्र्य असल्यामुळे त्यांना व्यवसाय उपलब्ध व्हावा यासाठी त्यांना व्यवसायिक शिक्षण मिळावे यासाठी श्रीमंत यशवंतराव मुकणे यांच्या प्रयत्नातून महाराष्ट्र शासनाने जव्हार येथे औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था सन १९८४ मध्ये स्थापन केली . आज जव्हार परिसरातील अनेक आदिवासी मुले व मुली औद्योगिक प्रशिक्षण घेत आहेत.

मूल्यमापन : - १० जून १९४८ रोजी जव्हार संस्थान भारतीय संघराज्यात विलीन नाले. श्रीमंत यशवंतराव मुकणे यांच्या प्रयत्नामुळे आज जव्हार परिसरातील शैक्षणिक विकास वाढला आहे. श्रीमंत यशवंतराव मुकणे यांची दखल घेऊन महाराष्ट्र शासनाने प्राथमिक व माध्यामिक शाळां व्यतिरिक्त आदिवासी शासकिय आश्रम शाळा सुरु केल्या आहेत. महाराष्ट्र शासन आणि विविध सेवा भावी शैक्षणिक संस्थांच्या मदतीने आदिवासीच्या शैक्षणिक विकासात वाढ होत आहे.

- 1) दिमोटे गंगाधर आण्णाजी , कै. श्रीमंत महाराज पतंगशहा राजेसाहेब, संस्थान जव्हार यांचे चरित्र - पृ. 11.
- 2) कित्ता पृ. १७
- 3) कित्ता पृ. १९
- 4) अखिल असलम , शब्दालय दिवाळी अंक - पृ. 25
- 5) दिमोटे गंगाधर आण्णाजी , कै. श्रीमंत महाराज पतंगशहा राजेसाहेब, संस्थान जव्हार यांचे चरित्र - पृ. 33.
- 6) चाबूकस्वार युसुफ याकूब, (वय वर्षे ७८) यांची मुलाखत ३ नोव्हेंबर २००८ दु. ११.३० वा. जव्हार
- 7) मुकणे दयानंद जव्हार दर्शन - पृ. 52
- 8) वैद्य विष्णू दिनकर , जव्हार संस्थानचा भूगोल व त्यांची ऐतिहासिक माहिती पृ. १९
- 9) मुंबई पुराभिलेखागार, जव्हार स्टेट अॅडमिनीस्ट्रेशन रिपोर्ट - 1944 पृ. 19
- 10) मुकणे दयानंद जव्हार दर्शन - पृ. 107
- 11) कित्ता पृ. १०८
- 12) मुंबई पुराभिलेखागार , जव्हार स्टेट अॅडमिनीस्ट्रेशन रिपोर्ट - 1945-46 पृ. 20
- 13) कित्ता पृ. २१
- 14) डिंगोरे कृष्णाजी रामचंद्र , यांची मुलाखत , ३ नोव्हेंबर २००८ दु. ३.०० वा. जव्हार